

לא יום קטנות: על הרומאן הגדול, בשבעה דרכים" מאת יצחק שנהר ראובן בן־יוסף

.א.

יצחק שנהר

יצחק שנהר נודע כסופר שנכשל. את המשימה הנעלה ביותר שיכול מספר בימינו ליטול על עצמו לא הצליח שנהר לבצע, ואת הרומאן הגדול לא הגיש אף לאותם קוראים מושבעים, שקיבלו את קובצי סיפוריו ברגשי הנאה נדירה. אמור היה לכתוב רומאן בעל הקף כביר, שעלילתו משתרעת — לפי דברי הסופר בראיון שנערך עמו סמוך לפטירתו (ר' עיתון „למרחב" מיום 6/5/55) — „מן המהפכה הרוסית הגדולה, עד לתקופת המדינה, היינו, פרשת הדור שלנו, על כל שלוחותיו

ושלוחות שלוחותיו". אמנם, כפי שציין שנהר בראיון ההוא, „אני כשלעצמי יש לי חיבה יתרה דווקא לסיפור הקצר", וכיום ניתן להגדיר את סיפוריו, שכונסו לאחר פטירתו בשלושה כרכים עבים, כיצירה בעלת הקף הדומה לזה שנועד לרומאן, אלא שאת הרומאן גופו לא השלים, והיו ממוקיריו שראו בכך כשלון, ואף היה מי שהרחיק ואמר שהאכזבה הכרוכה באותו כשלון שימשה גורם מן הגורמים שקיצרו את ימיו של הסופר, אשר נפטר, כידוע, בלא עת.

ואולם הסיפור הארוך מאלה שכונסו בשלושת הכרכים הנ"ל, אותו „פראגמנט של הרומאן" כלשונו של פרופ' דן מירון (ר' מבחר ביקורת עמ' 91), ושמו אמנם „פרקי רומאן" — ודאי מורכב הוא ואף מקיף יותר מן הסיפור הקצר המצוי, ואם נתפוש את צורת הרומאן מן הבחינה האמריקנית־החדשה, להבדיל מן הרוסית־הקלאסית, אפשר יהיה לראות

מן הספרים המוזכרים במאמר זה:

„סיפורי יצחק שנהר" (הוצ' מוסד ביאליק, תש"ך) — בגוף המאמר: סיפורים ומספר הכרך.
„בשבעה דרכים / סיפורי מסעות (הוצאת שוקן, תשי"ד) — בגוף המאמר: בשבעה דרכים.
„יצחק שנהר / מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו" (הוצ' עם עובד, תשל"ו) — בגוף המאמר:

מבחר ביקורת.

ב„פרקי רומאן“ לא פרקים בלבד כי אם רומאן ממש. הלא תירגם שנהר, בין היתר, את סטיינבק, בעל פרסי־נובל בשעתו, והלה חיבר רומאנים שאורכם אינו עולה על זה של „הפרקים“ הללו, שבאמצע נפסקו. נושא מענין לחוקרים הוא שאלת הסיום של „פרקי רומאן“, שנתקבל כמשהו בלתי גמור בעוד שבדיעבד הוא מתגלה כראי נאמן למה שהתרחש לאחר מכן, אצל עם ישראל בלב המאה העשרים האירופאית: שלושת הבאים על העיירה, כל אחד מצדו שלו, היהודי, הגוי, ובת־התערובת, ואין לדעת מה יקרה כשייפגשו. דומה שכאן הגיע שנהר אל מין סיום שאין בו יכולת הכרעה ועל כן נעמד והשאיר אותו כך, סיום הרה עולם כביכול, המוליד הדים והשלכות שיהדהרו וינצנצו במלוא עולמו של הקורא.

אותו סוג של סיום פתוח הוא מן המאפיינים את סיפורי שנהר, שזרועותיהם חובקות עולם: סיפורי המהפכה ברוסיה והפרעות שם, עלילות הקליטה בארץ, העדות בירושלים, אגדות מימי קדם. הקורא הקשוב מבחין בהם מעין סיום מיוחד, שהוא מאושיות סגנונו של סופר זה: סיום של מציאות מתפצלת, היאה לדורנו היהודי שסימנו התפוררות ומאמצי בניה חדשה בעת ובעונה אחת. מדובר בתמונה האחרונה אשר בסיומי הסיפורים: יש שהם מתפצלים לפי המראה, מעין התות קרני אור, ויש לפי הקול. בסוג הראשון אפשר למנות את סיומיהם של „דוריי“ (סיפורים א' עמ' 405), שהוא בוודאי המזעזע מכולם וענינו חורג מעבר לבעיותיו המיוחדות של דור המדבר שלנו ומגיע אל יסודות הקיום האנושי באשר הוא שם; וכן „מגילת תנחום“ (שם א' עמ' 179), „פרוזן“ (שם ב' עמ' 114) ו„כענבים במדבר“ (שם ג' עמ' 179), שבהם האור, גם בהיותו שברי זכוכית או לשונות אש או נדנודי פנס ירוק, מתפצל וכאילו ממצמץ ברוב ספקנות על תהפוכות החיים.

סוג שני להתפצלות נוגע לקול, העשוי כזימרה או כצעקה, כשהברל ביניהן אינו אלא בדרגת המתחות בלבד. כאלה הם סיומיהם של „מסתורי ילדות“ (שם א' עמ' 14), „זמרת הארץ“ (שם ב' עמ' 524־5), „לילה בשומרון“ (שם ב' עמ' 553), „בין החוחים“ (שם ג' עמ' 371) ו„בטרם הקיץ“ (שם ג' עמ' 424). אבל כנספח לרשימות הללו ניתן להצביע על סיומו של יצירה אחרת מאת שנהר, שלכאורה לא תימנה עם הסיפורים, ולפי דעת מבקרים אין לה מקום כלל במה שמכונה ספרות יפה — הכוונה לכרך האחרון שהשלים שנהר בימי חייו: „בשבעה דרכים / סיפורי מסעות“ ולסיומו (עמ' 346), הנקרא „הביתה“. שם מעיר המספר: „תבל עשויה התחדשות לאין סוף. כוכבים טובבים במעגלותיהם בקצב, בנחת. יהודי טס בין הכוכבים, מוחא כף ומזמר ומירות. הביתה“.

דומה שזו הגירסה החיובית, בעלת התקווה ורצון הקיום, אשר במסכת הסיומים המתפצלים, שרוגמאות מעטות מתוכה הובאו לעיל. וסיום חיובי זה מתגשם ביצירה האחת, שהיא הקרובה ביותר מכל מה שכתב שנהר לרומאן. בספר הארוך הזה חוזר ומופיע נושא, ששימש ברבים מן הסיפורים הבודדים — והוא מאמצי האדם היהודי להכות שורש בעולם הזה, ובעיקר

בארץ ישראל — אלא שכאן מעוצב הנושא על פי השתקפותו הכלל-עולמית, ולא כבעיה יהודית בלבד.

מבחינה חיצונית נראה „בשבעה דרכים“ כרומאן למהדרין: 346 עמודים של פרוזה עלילתית שניתוחה חושף את הגורמים הנחוצים בסוג ספרותי זה, הכתוב כאן בפרקים קצרים לרוב מתוך נאמנות למסורת הספרות העברית. שהרי כך בדיוק, בפרקים קצרים, כתב עגנון את „אורח נטה ללון“ והזו את „דלתות נחשת“ וברדיצ'בסקי את „מרים“ — פרקים קצרים כדרך קובצי המדרשים שלנו, על שלשלת עלילותיהם, שנושא אחד קדוש מבריא אותם מבראשית עד אחרית הימים. למעשה, קרובה המסגרת העלילתית בספרו של שנהר לזו של „אורח נטה ללון“: ביקורו של המספר מעבר לים; אלא ששנהר טרח להצמיד אל כותרת ספרו את הסייג „סיפורי מסעות“, ורק היום, כמעט שלושים שנה לאחר צאת הספר, מתעורר בקורא הנאמן חשק לעשות צדקה למפעל ספרותי זה יותר משעשה לו בעליו, ולהכתיר אותו, את „בשבעה דרכים“, בתואר רומאן גדול.

כמו בכל רומאן הראוי לשמו יש בו „בשבעה דרכים“ אי אלו מקומות האומרים דורשני, גם לאחר שטיילנו בהם עד סוף הפרוזדורים ולרוחב האולמות, עד הפינה הרחוקה שאין בה חלון, שהרי מהו רומאן אם לא בית, ארמון, ארץ שאוכלוסייתה מגוונת ואחידה כאחת? קרקע הממשות של „בשבעה דרכים“ הוא דווקא הרצון למצוא את הקרקע הממשי בעולמנו ולהאָחז בו, אותו נושא שהכרנו כמשותף לרובם של סיפורי שנהר. אלא שבהם, בסיפורים הקצרים, מדובר בקרקע האדם היהודי ולרוב בארץ ישראל, בעוד שכאן, קרקעו של „בשבעה דרכים“ הוא יסודה של תבל רבה. והנה בסביבה היהודית אשר בסיפורים הקצרים ראינו את נטייתו של שנהר לסיום הפתוח, ואילו כאן, בעולם הכלל, הסיום מושלם, חיובי, כעין התגברות על אותם ספקות ולבטים, כי זהו סיום המוביל „הביתה“. וכך מתגלה אחת הסתירות ביצירתו של שנהר: דווקא בחיבורו הארוך והמקיף ביותר, שהעולם המתואר בו רבגוני ומלא חליפות ותמורות יותר מכל מה שהועלה בסיפוריו הקצרים, דווקא בו מגיעים הדברים לידי סיום יציב וחיובי. ללמדך שההתכוננות המרוכזת בפרט יש שלא תחשוף אלא יום קטנות — ונזכור נא שהתחיל שנהר את כתיבתו „בדור של ידיים חרוצות / ולבבות זעומים ועצבים“, כדברי יעקב שטיינברג, המשורר שלזכרו הקדיש שנהר סיפור מסיפוריו המוקדמים (ר' סיפורים א' עמ' 81) — בעוד שבחינת החיוב תתגלה למי שסוקר את שטף הימים הרבים מסוף העולם ועד סופו.

על כן מצטייר הסיום החיובי של „בשבעה דרכים“ כסתירה פוריה, מסימני הכשרון הספרותי המעמיד עולם רחב ועצום על כמה דפי נייר. סתירה פוריה — משום שהתהיה עליה מביאה למסקנות החורגות מעבר למעשה המתואר והחודרות אל כל פינה מפינות הוויִתנו. אבל ערכה האמנותי של סתירה מעין זו מותנה בתוקפו של חוסר הפתרון שלה: לעולם לא נוכל לסמן במדויק מה שמשממע מן הסתירה ביצירתו של סופר גדול,

ולכל היותר נתענג על שאלות ועל תהיות, כבמאמר קהלת: „ביום טובה הִיָּה טוב וביום רעה רָאָה, גם את זה לעומת זה עשה האלהים על-דברת שלא ימצא האדם אחריו מאומה“.

והנה למרבה הפלא אנו מגלים, כי בעצם סיומו החיובי של הספר מקדהד סיומו השלילי של הפרק שלפני האחרון, הנקרא „זרובבל“. אם סיומו של „הביתה“ ושל „בשבעה דרכים“ כולו חיובי הוא ומושלם, גמור ועל כן גם סגור, הרי סיומו של „זרובבל“ פתוח וזועק לא פחות מסיומי אותם סיפורים מזועזעים כמו „דורי“ ו„בטרם הקיץ“ ו„לילה בשומרון“. דומה שיש כאן, בהבדל שבין הסיומים האלה, מעין תשובה לשאלה גדולה המנסרת בסיפורי שנהר כולם; מעצם הניגוד שבין הסיומים האלה משתמע פתרון כל־שהוא, אם כי אין לקלוט את מלותיו המדוייקות. מה גם שהקורא את הפרק „זרובבל“ כסדרו בתוך הספר מבחין מיד שהוא חריג ביותר, כאילו אין מקומו מכירו שם סמוך לבית ולסיום המושלם. ואם לא נרצה לראות את „בשבעה דרכים“ כאוסף של רישומי מסע מקריים בלבד, נצטרך למצוא לו, לפרק זה שלפני האחרון, הסבר המניח את הדעת.

אפשר שקוראיו הנאמנים של שנהר הרגישו בסתירה זו, אבל לא מצאתי עליה דברים שבכתב. על כן נחוץ לבאר את התעלומה.

ב.

נושאו העיקרי של „בשבעה דרכים“ הוא כאמור מעין גירסה בינלאומית של צורך האדם להכות שורש בעולם הזה. מה שראינו במבט ממוקד על עם ישראל וארצו, בסיפורים כמו „כצל נטוי“ שבו מתלבט הגיבור מתוך הכרה „כי הארץ הקטנה הזאת נתברכה בשמיים יתר על המידה, ואין די מקום להכילם בעין ובלב. האדמה מתמתחת מאופק אל אופק וטוענת בדי עמל את כיפת התכלת הגדולה הלזו, ומתוך תוכה מנסרים צרצורים בכליון נפש...“ (סיפורים ג' עמ' 153) — מה שראינו שם במסגרת יהודית וארצישראלית מתרחב בספר „בשבעה דרכים“ לכדי המין האנושי ותבל כולה. ואכן נושא השמיים הגדולים והאדם המתלבט מתחת חוזר כאן בפרק „מדוע כחולים השמיים?“ (בשבעה דרכים עמ' 77-80).

אמרנו שיש לראות את „בשבעה דרכים“ כרומאן לכל דבר. בתור שכזה יש בו, כמובן, עלילה עיקרית ועלילות משנה, גיבור אחד המספר את הדברים בגוף ראשון והרבה נפשות, לאו דווקא קטנות מבחינת שיעור קומתן הנפשית, ואף הללו יש שהם מרצים את דבריהם בגוף ראשון. יוצא מזה שהספר מורכב למדי, והקורא מרגיש כאילו הפליג את מסע קריאתו בשבעה דרכים בעת ובעונה אחת.

מסגרת העלילה היא נסיעת המספר בעולם, בעיקר בארצות אמריקה הלאטינית ואירופה, כשהיבשת הראשונה נתפשת כעולם חדש ומתורבת למחצה בלבד, בעוד שהאחרונה מתוארת כעולם הישן, שתרכותה הגיעה אל

סף הניווט. אבל גם שם וגם שם פוזרים אחינו בני ישראל, והם הם מטרת מסעיו של המספר ברוב המקומות (אבל לא בכלם, ודבר זה קשור כתעלומת הסתירה שאנו מנסים להאיר). יצא המספר כשליח המגבית אל הגלויות הנידחות, וזה לכאורה המניע לנדודיו בעולם החדש והישן, ואמנם כך פותח סיפור המעשה: „אמור אני לצאת ולערוך את המגבית השנתית בכמה מארצות אמריקה הלאטינית“ (בשבעה דרכים עמ' 7). למעשה, אין זה נימוק יחידי, ולאחר מכן מפריך המספר את פשטות הסברו הראשון, עד שאנו תוהים על מניעיו האמיתיים: „הגיעה שעת להציץ על עצמי מן הצד, ולשם כך עלי לחרוג קצת ממסגרת חיי“ (שם עמ' 41) — כך הוא משיב לשאלת יריד על טעם נסיעתו, ואחר־כך הוא מעלה אפשרות נוקבת יותר: „...אפשר גמלו בך יתר על המידה ספקותיך המרים באדם, — אם אמנם הוא גמריחלתו של עולם, — ואתה מבקש למתקם לך לעצמך מתוך שאתה תר דווקא בפינות נידחות בעולם למצוא שם ניצוצות של מאור שבלב כמין סומכות לאמונה המתנדפת, באחרית הימים?“ (שם עמ' 82).

על כן גיבור מפוכח הוא, מאוכזב משהו, אבל לא ממורמר, שהרי סופן של אותן תהיות על מניעיו נסיעתו האפשריים מעיד על מידת הקונדסות שבו: „ודאי אין כאן אלא שרידי ילדות... המקופלים בלב ומחותלים בזכר־זכרם של מעשיות בר־בר־חנא...“ (שם שם). ואיש זה הוא שמספר בגוף ראשון על מראה עיניו באתרים הנידחים, אלא שתוך כדי כך הוא מביא גם מסיפורי אחרים, ואף הם ניתנים בגוף ראשון. ומאחר שנהנים רוב המספרים האחרים מיחס אוהד מאת המספר הראשי, מתיצב לפני הקורא מעין אני כללי, דמות משותפת המורכבת מן הנוסע עצמו ומן הנפשות שנקרו לו לאורך שבעת הדרכים האלה, בקיצור — עולם ומלואו.

מן המספרים המשניים נזכיר את האשה הצעירה, „בת הארץ, המתגוררת שנים אחדות בפאריס“ (שם עמ' 19), אשר סיפורה מסבך את הקורא בעוד תעלומה, שלא נוכל לטפל בה הפעם; וכן פליט השואה שניצל ממש מבטן שאול; היהודי החי בקרב האינדיאנים והאובר בנכר של מולדת לא לו; התייר מרודסיה המתפאר במעשי הגניבה שלו, ימי חיים שהוא גונב יום יום מאת הבורא. אחד מעוברי האורח הללו, הנודע כמהפכן, אף מגיש לנו סיפור מפרי עטו, „האיסור הגדול“ (שם עמ' 226-41), סיפור אמנותי למופת שהוא מן הדברים הרצופים והעמוקים בספר זה, פינה רחוקה ופנינה עמומה באמת.

ואולם דומה שנושאי הסיפורים הללו אינם אלא גירסות מקבילות של נושאים שכבר נרשמו בשלושת הכרכים של סיפורי שנהר. אותה צעירה המתגוררת בפאריס, למשל, והמספרת לנו את מעשה „הסודר האדום“ (שם עמ' 19-40), שעיקרו התמודדות בין בני אומות שונות, עולים מתוך דבריה הדים ממה שכבר קראנו בסיפור „מחוץ למחנה“ (סיפורים ג' עמ' 74-8), אם כי בהתאם למסגרת הכלל־עולמית של „בשבעה דרכים“ מעוצב הנושא כאן על רקע נרחב יותר. וכמו כן השואה והבריחה ממנה: נושא זה מופיע בכמה

וכמה מסיפורי שנהר, ואולם משפט אחר מפי הפליט של „בשבעה דרכים“ מרמז לענין נוסף, שאף הוא מוכר מן הסיפורים הקצרים, נושא שלכאורה אין לו כל שייכות לשואה. הכוונה למה שמספר הפליט על שעת אפיסת כוחותיו כשנדמה היה לו שכלו כל הקיצין: „אמרתי בלבי: איני יכול לחכות עוד כי עלי לישון, וכשתבוא הגאולה תמצאני ישן“ (בשבעה דרכים עמ' 91). דווקא אותה מלה — „לחכות“ — חביבה על שנהר, ביחוד באותם סיפורים בעלי סיום פתוח. הנה שושנה, בסיפור שהקשרים רבים לו עם המדרש, „בין החוחים“ (סיפורים ג' עמ' 370): כשכלו כל הקיצין ביומה הקטן, ואין לה אלא תחושת העולם הרחב והמורכב סביבה, מעין בבואה מעומעמת של מה שקורה בסוף הסיפור „דוריי“, היא אומרת בלבה: „אני צריכה לחכות. וזו תשובה שאין אחריה ולא כלום; כל אדם יודע מה טיבו של ענין זה ששמו חכיון, כל אדם יודע שעליו לסור מלפני המחכה לבל ייהפך חציצה לעיניו... ובהיותה יושבת קפואה ומגומדת נדמה לה כי אוזנה קולטת לראשונה את המית הים מרחוק...“ וגם אסתר מעדני, לשם גאולה פרטית בהחלט, שהרי שושנה נראית לנו כמין משל לכנסת ישראל בעת החדשה, גם אסתר זו מחכה בסוף הסיפור הנושא את שמה (שם ג' עמ' 460): „וזה הכל. הוא מחכה, ועזרא יושב בכלא ומחכה. ובידי אני אין לעשות כלום אלא לחכות. טוב, אני מחכה.“ אלא שאסתר מעדני נערה פשוטה היא לכאורה, וסיפורה אינו מן המרכזיים של שנהר. לא כן חוה מוהר ב„פרוזן“, הסיפור שמשך את תשומת לבם של מבקרים יותר מכל סיפורי שנהר האחרים, ומה אנחנו מוצאים בסופו? „חוה ישבה בלי נוע, פרושה ובדלה לעצמה. שעות וכוכבים רעכו מעל לראשה. אין דבר, חכה תחכה. עוד מעט ויעלה השחר“ (שם ב' עמ' 114).

אפשר להוסיף ולהשוות נושאים בין אלה שברומאן „בשבעה דרכים“ ובין אלה שבסיפורים הקצרים שרובם קדמו לו מבחינת זמן כתיבתם, אלא שאין בכך כדי לבאר אותה תעלומה שסיום הרומאן מציב לפנינו. וביאור זה חיוני לא להבנת עולמו של יצחק שנהר בלבד. אמרנו שנושא חשוב בסיפורי שנהר הוא מאמצי האדם, ובעיקר היהודי, להכות שורש בעולם הזה המתגלם בעיקר בארץ ישראל. אבל בכל רחבי שלושת הכרכים של סיפוריו כמעט שאין השתקפות חיובית של נושא זה. כלומר האדם — היהודי — אינו זוכה. השורשים אינם מעמיקים בקרקע. לכל היותר מגיעים אל שלב ההמתנה, כשמצהיר הגיבור באומץ, כי חכה יחכה. ואילו בספר המאוחר, „בשבעה דרכים“, זוכה הגיבור לשוב הביתה. כאן האני המספר שורשים ממשיים לו, וגם בטיסתו בשמי תבל ברור לו, כי יש לו בית בישראל.

והנה הפרק שלפני האחרון אף הוא מסופר בגוף ראשון. אמנם שמו „זרובבל“, אבל אין זה אלא שמו של אחד האנשים המופיעים בו, ואילו קולו של המספר נשמע תחילה כקולו של אותו נוסע שיצא למסעיו לפני שלוש מאות עמודים, וכעת הוא מבקש לספר לנו עוד סיפור אחד: „בשבתי בארץ לא ראיתי את זרובבל מעורדי אלא ב'חרמון'...“ (בשבעה דרכים עמ' 322) —

עוד הרפתקה בחו"ל לפני שובו הביתה בפרק הבא. אבל הדברים מתפתחים באופן מפתיע: „לימים נסתלקתי אף אני“, אומר המספר, „שיצאתי להשלים לימודי בפאריס ועד כה לא חזרתי ארצה“ (שם עמ' 323). וכבר מובטח לנו שאין זה אותו אדם; אני אחר הוא, שנשתרבו לכאן חרש, במין גניבת דעת, שהרי סבורים היינו שנשמע המשך לאותו קול והנה קול אחר!

ובכל זאת יש המשך. הפרק הזה, התמים והערמומי כאחד, „זרובבל“, אינו אלא המשך ישיר מן הפרק שקדם לו, „ישראלים שלי“, שקול מספרו הוא באמת קולו של אותו נוסע מוכר. בפרק „ישראלים שלי“ מתאר הנוסע את טיפוסי הישראלים היושבים בבירת צרפת, מה שסופר פחות מעודן היה מכנה „יורדים“, ובסוף הוא מגיע למסקנה „כי גולה חדשה הולכת ומתגבשת כאן“ (שם עמ' 321), בפאריס המעטירה. „כמה כוחות מתבזבזים כאן“ — מתאונן המספר — „רק כדי להחזיק מעמד סתם ולהתמיד בדחקות זו ובחיים אלה של אקראי!“ והוא חוזר ומוזכיר את סימניה של גלות חדשה זו, שצביונה שורשי עוד פחות ממה שהיה בגלות הישנה, שירדה לטמיון, ובסוף מוסיף המספר ושואל: „גולה זו מה היא חזון הגאולה שלה?“ הפרק הבא, „זרובבל“, מהווה תשובה לשאלה זו.

ג.

מדובר בחזון הגאולה של אלה, שסופר פחות מעודן היה מכנה אותם, כאמור, יורדים. חזון גאולתם של הללו שלא הפו שורש בארצם, אלא חזרו לנדוד בנכר. המעשה המסופר עליהם מוזר למדי, ואינו נטול אכזריות. מדובר בארבע נפשות, שלשם הבנתן יש לתהות בראש וראשונה על שמותיהן.

שנהר הוא מן המספרים המעניקים משמעות מיוחדת לשמות גיבוריו, וכוננתו בזה בוודאי להקל עלינו את קליטת הרבדים העמוקים בסיפוריו. לעתים מרמו השם לתכונתו העיקרית של הגיבור, זו שהסופר מבקש להטעים לנו — כגון עמיחי, שהוא מעין מלך בשר ודם לעומת הספרן איש הרוח, בסיפור „אחד מאלף“ (סיפורים ג' עמ' 264-333), או הודויה, המודה לאלהים כביכול, אף כי תהפוכות העולם הזה הפכו אותו לאילם, ב„לילה בשומרון“ (שם ב' עמ' 53-536). לפעמים השמות אינם אלא הסוואה על פני אנשים ומקומות המוכרים במציאות, כמו בסיפור „בטרם הקיץ“ (שם ג' עמ' 380-424), שבו ישתעשע הקורא בשבירת צפנים: השכונה הירושלמית „שעריים“ היא תלפיות; הפנסיון „סוכת דוד“, כנראה המלון גני יהודה; הקבוצה תל-יעקב — קיבוץ רמת-רחל; והסופר ר' משה אהרן יאיר הלא הוא מן הסתם ש"י עגנון!

יש שמות אצל שנהר הקשורים בנושאים מן המקרא ומן המדרש. כבר הזכרנו אותה שושנה „בין החוחים“, אבל יש לתהות גם על שמו האפשרי של גיבור הסיפור „כצל נטווי“ (שם ג' עמ' 68-151), המספר את הדברים בגוף ראשון. במהלך הסיפור אינו פורש בשמו, אבל קצת מן הידוע לנו על

אודותיו יסגיר אותו בלי ספק. הרי היתה לו נערה ששמה רחל. והוא עצמו לקה ברגלו מטעם שאינו מוסבר. ועל כן יכולנו לומר ששמו יעקב, לולא הצורך, מחמת הרקע הסמלי של הסיפור, לקרוא לו דווקא ישראל — וישראל הצולע והשומר „על מחסן גדול של חומרי בניה“, הוא גיבור שנהרי למשעי.

אבל כיצד ניעזר במדרשי שמות בפרק „זרובבל“? האני המספר נותר בעילום שמו עד סוף המעשה. היהודים האחרים המופיעים בסיפור הם שלושה: חוה, זרובבל ורינה.

חוה, דומה שאין בשמה אלא מה שתשמע כל אוזן: אשה סתם. ואם תרצה, אם־כל־חי. אלא שרווקא מבחינה זו משתמע משהו נלעג בשמה, שהרי חוה זו הרתה מחוץ לנישואין, עברה הפלה וסופה שטרפה נפשה מרוב ערירות. בגוף העלילה מדומה חוה לחתולה: „אה, אדוני“, מקוננת בעלת הבית שלה באוזני המספר (בשבעה דרכים עמ' 336), „אי אתה משער כלל כמה נוגע הדבר בלב! החתלתול החדש שלנו גווע לפני שעה קלה... אה, שוב לא אנסה עוד לחיותם. לשם מה? מוטב כי נטיל את הגורים למימי הסינה סמוך להולדם...“ ואילו לאחר מותה מתאר זרובבל את חוה בצורה דומה: „היא היתה באה אלי... בחשאי באה, בלילות בחורף. כאותה חתולה היתה באה, ואני לא ביקשתי. אך מי זה יטרד חתולה מחדרו בליל חורף?“ (שם עמ' 344).

זרובבל, שהפרק נקרא על שמו, צייר הוא. אמן צעיר שהמספר הכיר אותו, כאמור, בקפה „חרמון“, ואחר־כך חזר והתירד עמו בפאריס. מתבקש כאן זיהויו של זרובבל הצייר עם זרובבל המקראי, הוא שנועד להיות מנהיג ישראל בימי שיבת ציון, כדברי הנביא חגי: „אמור אל זרובבל פחת יהודה לאמור, אני מרעיש את השמיים ואת הארץ. והפכתי כיסא ממלכות והשמדתי חוזק ממלכות הגויים... ביום ההוא נאום ה' צבאות אקח זרובבל בן־שאלתיאל עבדי נאום ה' ושמתיך כחותם, כי כך בחרתי...“ (חגי ב:כא־כג). הפירוש המדרשי לפסוק זה מחזק את זיהויו של זרובבל הצייר המרדני עם הדמות המקראית: „יש שקרא עצמו עבד והקב"ה קראו עבדי ויש שקרא עצמו עבד והקב"ה לא קראו עבד, ויש שלא קרא עצמו עבד והקב"ה קראו עבד... זרובבל לא קרא עצמו עבד והקב"ה קראו עבד זרובבל בן־שאלתיאל עבדי“ (ילקוט שמעוני (נביאים) רמז ד'). בתור עבד ה' מן הסוג הזה מופיע זרובבל המקראי ברשימה אחת עם יהושע, קָלָב ונביאים ראשונים — כלומר, כובשי הארץ ומקימי מוסדותיה.

ובאיוז מידה משותף זרובבל הצייר למעשי כיבוש והאחזות כאלה? הנה הוא מעיד בעצמו על טיב פועלו כצייר: „וכי לשם מה אני מצייר, לדעתך? כדי למלא חסרון נפשם של נמושות אדם המתרצים לתלות תמונה בחדר־האוכל שלהם ויפנו לה עורף בשעת לעיסה? אני מצייר מטעמים אחרים לגמרי, ואם יש בית אשר יזכה בפרי עמלי הרי זה רק בית נכות. כי מה לי

ולכס? (בשבעה דרכים עמ' 324). כל זה אומר זרובבל למספר, ואנו נזכרים בדברי הנביא זכריה, לעת הקמת הבית השני: „כי מי בז ליום קטנות ושמחו וראו את האבן הבדיל ביד זרובבל...“ (זכריה ד:י). אבל ניכר שזרובבל הצייר, בן-תקופתנו, בז מאד ליום קטנות, מה שמשפיע על דרכו כיוצר: „כל אימת שאני מסיים מלאכת תמונה, — ודע שאני מסיים שלוש תמונות ליום, — ואין היא נראית בעיני הריני מקרצף את צבעיה ומתחיל מבראשית. מסגרת אכזרית ללא פשרה, — זה עיקר העיקרים; לא עלתה בידך — שבור והחרב, אתה מבין? בכל בר משלי קבורות עשרות תמונות שנמחקו“ (בשבעה דרכים עמ' 324-5).

וכבר ברור לנו שנלעגים הם ההקשרים הללו בין דמויות מקראיות ובין אלה שבפרקנו. שם, חוה אמ-כליחי וכאן, חוה שמפילה את ולדה ומתאבדת. שם זרובבל בונה הבית השני וכאן זרובבל הצייר המחריב וקובר יצירותיו בנכר, בזמן שמנסים להקים את הבית השלישי בישראל. אבל לפנינו עוד דמות אחת, והיא החמקנית מכולן — רינה. בדמותה מסתרת משמעות עמוקה, שרק מקצתה ניתן לדלות.

רינה היא אשתו של המספר. היא גם הניגוד הקוטבי לזרובבל. הרי עלילתנו נפתחת בתיאור ישיבתו של המספר בקפה „חרמון“, כשהיה משאיר לידו כיסא ריק: „אפשר וחיכיתי בלא יודעים לנס שיתרחש בערב מן הערבים, ואני אהפוך את ראשי אל הכיסא הפנוי והנה יושבת עליו בריה זקופה ומאירה וקרובה ומובנת מאליה“ (שם עמ' 322). נזכור נא, היות שאותו מקצב שמת-תואר אינו חוזר בפרק זה, אלא פעם אחת בלבד: „אהפוך את ראשי“ כדי לראות בריה „זקופה ומאירה וקרובה ומובנת מאליה“. ואולם על אותו כיסא ישב לו, בלי הזמנה ובלי התנצלות כל-שהיא, זרובבל הצייר המחריב. ובסוף הפרק, כשהמספר שקוע במשחק נואל עם אותו זרובבל, למורת רוחה של רינה אשתו, הוא אומר: „ובלא להפוך ראשי ידעתי כי בפתח ניצבת רינה ומתכוננת בנו בעיניים עצומות למחצה, והיא קטנה ואילמת וזרה ורחוקה עד לאין שיעור“ (שם עמ' 344). כלומר לא נאלץ להפוך את ראשו כדי להוכיח, שהציפיה לא התגשמה — זו ציפיתו לבריה „זקופה“ והנה קיבל „קטנה“, ל„מאירה“ והנה „אילמת“ וכו'.

בפענוח השם „רינה“ לא נוכל להסתייע בשמות גיבורים מקראיים. אבל יש פסוקים מן המקרא הנוגעים לענייננו, ובראש וראשונה מתוך אותו פרק תהלים שבו מופיעה התיבה „רינה“ יותר מבכל פרק אחר בתנ"ך כולו. הכוונה לשיר המעלות הפותח: „בשוב ה' את שיבת ציון היינו כחולמים. אז יימלא שחוק פינו ולשונונו רינה...“ ואחר-כך: „הזורעים בדמעה ברינה יקצורו וגו'“ (תהלים קכ"ו). רינה, אם כן, אינה סתם שמחה כי אם שמחתם של השבים ציונה.

דומה שכאן התשובה לשאלה שהועלתה בסיפור הראשון אשר בשלושת כרכי סיפוריו של שנהר: „בבוקר קמתי נבוך ונרפה. כל היום סובבתי בחצר

באין מנוח, מתלבט ומיטלטל לכאן ולכאן. 'אשירה לה' בחיי... יהיו נא כל חייך כשיר'... רבוננו של עולם! וכי היכן היא הרינה שבחיי...?" (סיפורים א' עמ' 9). המבקרת שושנה שרירא רואה את הקטע הזה, והמשאלה כי "כל חייך יהיו נא כשיר", כנסינו של שנהר, "לנסח את צוואתו הרוחנית כסופר וכאמן" (ר' מבחר ביקורת עמ' 93), אבל עלינו לזכור שהאשה רינה אשר בפרק "זרובבל" אינה שייכת לשנהר בתור סופר ואמן, כי אם לאחד מגיבוריו, אותו מספר משני שעזב את הארץ והתישב בפאריס. ודווקא משום כך חוזרת כאן מידת הלעג אשר במתן השמות בפרק זה, שהרי רינה, שהיא "צוואה רוחנית" לפי שושנה שרירא ושמתח השבים ציונה לפי משורר תהלים, על פני השטח אינה אלא אשתו המתנכרת של ישראלי שירד אל הגלות. אכן ניכר שרינה זו סולדת מבעלה, ביחוד בשעה שהוא מבלה עם זרובבל. כאן מאלפת הערתו של פרופ' צבי לוז, המכוונת אל כלל סיפורי שנהר: "הזיקה אל הארץ היא כוח-החיבור או הפירוד בין בני האדם, היא ערך אירוטי עליון בעולמו של שנהר" (שם עמ' 190). והלא אותו ערך אירוטי הוא שנכשל כאן בזיווגם של היורד ורינה, העומדת בצד בשעה שמשחק בעלה עם זרובבל, "ומתכוונת בנו בעיניים עצומות למחצה, והיא קטנה ואילמת וזרה ורחוקה עד לאין שיעור".

ובכן אלה הנפשות המאכלסות את הפרק "זרובבל", שהצבענו עליו כחזון הגאולה של הגולים החדשים בתקופת הצינונות. אבל חזון זה גופו מהו? כמובן, הוא משתרע על פני העלילה כולה, אבל דומה שאין צורך לחזור על כל פיתוליה ואפשר להסתפק הפעם בתמצית, המתגלמת אף היא בסוף הפרק, לאחר התאבדותה של חוה. המספר ואשתו רינה ובתם התינוקת יוצאים לנופש בדרום צרפת. שם, בעיר הקיט, הם נתקלים שוב בזרובבל, שעזב את פאריס בעקבות הריונה של חוה. המספר שמח על מציאת ידידו, ואילו רינה, כהרגלה בנסיבות כאלה, נרתעת. היא ממתינה בצד בשעה שהמספר וזרובבל פותחים במשחק פינג-פונג. והנה המספר מכה בכדור והכדור נעלם. הדבר מתמיה אותו, אבל זרובבל דומה שאין בנפשו יכולת לתמוה. "אדם משלח כדור בעולם ואינו יודע להיכן", אמר זרובבל וגיחך, ותוך כדי כך הסתכל בי כמצווה, ואני לא העזתי להמרות את פיו וצחקתי גם אני. כדור מסתורין שכזה, אמרתי. כן, ואתה נסה-נא לחזור על תנועת ידך בשעת קליעה ונראה, אמר זרובבל. עשיתי כמצוותו וזרובבל היה עוקב אחרי ומסבב ראשו מעלה ומטה. לפתע פתאום נשר הכדור בכוח עצמו מעל הכרכוב וטפח על קרקרו. עמדנו שנינו גועים בצחוק..." (בשבועה דרכים עמ' 344).

על מה צחקו? על כדור המשחק אשר, "טפח על קרקרו" של זרובבל. תמונה מלבבת בוודאי, ומדוע מביטה רינה מן הצד בזעף? נוכל לעמוד על פשר הדבר אם נשאל למקורה של מלה זו, "טפח". במסכת קידושין לא:א נאמר: "פעם אחת היה לבוש סירקון של זהב והיה יושב בין גדולי רומי ובאתה אמו... וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו..." ובסנהדרין צב:ב

נאמר: „בשעה שהפיל נבוכדנאצר חנניה משאל ועזריה לכבשן האש אמר ליה הקב"ה ליחזקאל לך והחיה מתים בבקעת דורא ובעת שהחיה אותם באו עצמות וטפחו לאותו רשע על פניו, אמר מה טיבן של אלו, אמרו לו חברים של אלו מחיה מתים בבקעת דורא..." ובסוטה יג:א מסופר על מרים אחות משה רבנו כשהיא אומרת „עתידה אמי שתלד בן שמושיע את ישראל, וכיוון שנולד משה נתמלא כל הבית אורה, עמד אביה ונשקה על ראשה, אמר לה בתי נתקיימה נבואתך, וכיוון שהטילוהו ליאור עמד אביה וטפחה על ראשה, אמר לה בתי היכן נבואתך..." ובויקרא רבה י:ה נאמר: „וויצא קין... כיון שיצא פגע בו אדם הראשון אמר לו: מה נעשה בדינך? אמר לו: עשיתי תשובה ונתפשרתי. כיוון ששמע אדם הראשון כך התחיל טופח על פניו אמר לו: כל כך היא כוחה של תשובה ולא הייתי יודע?"

אכן בדיוק כך היה מגיב אותו ישראלי לשעבר, המספר על מעשיו עם זרובבל, אילו היה נתקל ברוצח כמו קין בשבתו בנכר. אבל רק כדור פינג-פונג הוא שטפח להם על הקרקוד. וכבר ראינו מה טיבה של טפיחה כזו; במדרשים הנ"ל פעמיים היא כהתרעה נגד עבודה זרה, פעם נוספת — נגד נבואת שקר, ופעם אחרונה כסימנו של מי שלא חזר בתשובה. וחזון הגאולה של היורדים מציון גורס — שאין בכך כלום. אדרבה, מצחיק הוא לראות כדור מסתורין שבוה טופח לך על קרקדך. רק רינה עומדת מן הצד, „והיא קטנה ואילמת זרה ורחוקה..."

מה טוב שהמספר הראשי חוזר אלינו בפרק הבא, שהוא האחרון ברומאן הגדול הזה, אותו נוסע שהוא אולי בן-דמותו של יצחק שנהר האמיתי, חוזר וטס אלינו — הביתה.